

HOOFSTUK 1

HEIDELBERG WORD BRITS

Die diplomatieke onderhandelings in 1899 onder leiding van president M.T. Steyn van die Oranje-Vrystaat om 'n dreigende oorlog tussen die Zuid-Afrikaanse Republiek (ZAR) en Brittanje af te weer, was uit die staanspoor tot mislukking gedoem weens sir Alfred Milner, Britse Hoë Kommissaris in Suid-Afrika, se onbuigsame en ontoegeeflike houding oor stemreg aan die Uitlanders. Onderhandelinge tussen Milner en president S.J.P. Kruger het ten spyte van laasgenoemde se toegewing oor stemreg van veertien tot sewe jaar misluk, omdat Milner se hoofdoel slegs oorlog teen die ZAR was.

Die Heidelbergkommando het nog voor die amptelike oorlogsverklaring op 11 Oktober 1899 na die Natalse front vertrek. In die aanvanklike suksesse teen die Britse leër en die besetting van Ladysmith deur die Boeremagte, het die Heidelbergkommando hulle veral tydens die slag van Colenso in Desember 1899 onderskei. 'n Gees van moedeloosheid wat hierna onder die kommando's ingetree het, het nie alleen tot die ontsetting van Ladysmith deur die Britse magte onder genl. R. Buller in Februarie 1900 bygedra nie, maar ook op die westerfront tot die oorgawe van genl. Piet Cronjé aan veldmaarskalk lord F.S. Roberts by Paardeberg in dieselfde tyd gelei. 'n Deel van die Heidelbergkommando onder leiding van kmtd. C.J. Spruyt, wat as hulp vir Cronjé na die Oranje-Vrystaat (OVS) gestuur is, kon hom egter nie help nie. Hierdie kommando, wat die Britse besetting van Bloemfontein op 13 Maart 1900 aanskou het, het hierna al vlugtende voor die Britse kolonnes drie maande later oor die Vaalrivier na Heidelberg teruggekeer. Na die val van Pretoria op 5 Junie en die besetting van Heidelberg op 23 Junie het van die lede van die Heidelbergkommando, wat nie meer vir die stryd kans gesien het nie, wapens neergelê en die Eed van Neutraliteit onderteken.

Met die uitbreek van die Anglo-Boereoorlog in Oktober 1899 het daar in die oorwegend Boeregemeenskap op Heidelberg en in die distrik benewens Britse familieverbintenisse ook 'n redelike sterk Britse element bestaan. Baie burgers van Britse afkoms het hulle met die uitbreek van die oorlog aan die kant van die Boererepublieke geskaar deur die wapen teen Brittanje op te neem. Engelssprekendes op Nigel, soos die Leversages en Honiballs wat met Boeremeisies getroud was, het nie gekroom om as lede van die Heidelbergkommando teen die Britse magte op die Natalse front te veg nie. George E.S. Leversage, wat vroeg in die oorlog gesneuwel het, het 'n dagboek van sy wedervaringe op die Natalse front nagelaat wat vandag van onskatbare waarde vir die bestudering van die kommandolewe is.¹ Daarby het 'n aantal Engelssprekende Heidelbergers, by name Thomas Taylor, Samuel Smith, David McNamara, John Fisher, John Biccard, David Anderson, Robert Robinson, Samuel Thompson, Michael Ryan, James Wood, Francis Buntley, John Blackie, Charles Cothill en Benjamin Russell, saam met die Heidelbergkommando probeer om die Britse inval uit Natal te keer. Op die dorp het die gesiene medikus, dr. James O'Reilly, en sy vrou Cassie ook hulle beskeie bydrae tydens die oorlog gelewer deur met begrip en deernis na die inwoners se fisieke welstand om te sien.² Selfs van die Engelse vroue wat op die dorp agtergebly het, het goed met die Boerevroue saamgewerk. Hierdie Engelse vroue het onder andere materiaal en ander benodigdhede voorsien en gebruik om eiehandig 'n Rooikruisvlag vir die eerste hospitaal op die dorp te maak.³

Die waarde van Heidelberg, wat op die Johannesburg-Durbantreinroete gelê het, blyk daaruit dat die Regering in Pretoria dié dorp so belangrik geag het dat dit as

¹ A.E.F. Bosman (red.), *The diary of E.S. Leversage during the siege of Ladysmith, 1899-1902*, in die *Christiaan de Wet-Annale*, no. 10.

² Ian Uys, *Heidelbergers of the Boer War*, p. 1.

³ TAB, A432, E. Joubert 1899-1901, brief Cassie O'Reilly aan haar suster Kate in Skotland, 03.05.1901, p. 5.

‘n bewaarplek vir proviand en ammunisie gedien het. Die Heidelbergers het hierdie bedrywighede met vreugde aanskou. Dit moes ongetwyfeld daartoe bygedra het om die opgewondenheid onder die jong dorpenaars te verhoog. Hulle kon nie wag om per trein met hulle nuwe Mausergewere na die Natalse front te vertrek om die Britse leër aan te durf nie. Talle van hulle het nie met die werklikheid rekening gehou nie. Die gedagte dat die jongmense nog nie die roes van die oorwinning by Majuba tydens die Eerste Vryheidsoorlog, 1880-1881, afgeskud het nie, het die ouer geslag verontrus.⁴

Dit is te betwyfel of die Transvaalse kommando’s, met inbegrip van Heidelberg, ten volle voorbereid vir die komende oorlog was. ‘n Notule van ‘n vergadering van die Heidelbergkommando gehou op 18 September 1899 het wèl die indruk geskep dat dié kommando slaggereed was. Op daardie tydstip kon daar uit die ses wyke waaruit die kommando bestaan het, naamlik Zuikerboschrand, Hooggeveldt, Kliprivier, Roodekoppen, Heidelberg-dorp en Boksburg, 2 200 burgers, bestaande uit 1 350 perderuiters en 850 voetgangers, opgekommandeer word.⁵ Hierdie syfer stem nie ooreen met die amptelike getal dienspligtiges, naamlik 1 578, wat die historikus, dr. J.H. Breytenbach in sy werk oor die Anglo-Boereoorlog vermeld nie. Toe die oorlog op 11 Oktober 1899 begin het, het dit geblyk dat net 1 211 uit 1 578 Heidelbergers (76,7%) in Natal opgedaag het.⁶

As 2 200 as maatstaf geneem word, blyk dit dat ongeveer 55% van hierdie kommando wel vir krygsdiens in Natal aanwesig was. Dit het met die aanvanklike syfer vir mobilisasie, naamlik hoogstens 56% tot 65% van die gesamentlike

⁴ T. van Rensburg (red.), *Wilhelm Mangold – Vir vaderland, vryheid en eer*, p. 18.

⁵ TAB, KG 380, notule van vergadering van die Heidelbergkommando gehou te Heidelberg, 18.09.1899.

⁶ J.H. Breytenbach, *Die geskiedenis van die Tweede Vryheidsoorlog in Suid-Afrika, 1899-1902, I*, p. 161.

Republikeinse strydmagte, ooreengestem. Volgens Breytenbach was daar twee redes hiervoor. Eerstens moes dienspligtiges op die tuisfront agterbly om die instandhouding van noodsaaklike dienste soos beveiliging, boerdery en bewaking van spoorlyne te verrig. Tweedens het die Boere se krygsbeleid en krygstaktiek daarop berus om die vyand nie met 'n groot mag tegemoet te trek nie, aangesien die vyand hoofsaaklik op dorpe soos Ladysmith op die Republieke se grense saamgetrek het.⁷ Met dié verklaring is daar geen fout te vind nie, maar dit sou verkeerd wees om elkeen van die ongeveer duisend burgers van die Heidelbergkommando wat nie aan die oproepinstruksies gehoor gegee het nie, hierby in te sluit. Alhoewel hierdie halfhartige dienspligtiges later tog vir krygsdiens na die gevegsfront vertrek het, het hulle geen geleentheid laat verbygaan om die wêreld vir die offisiere moeilik te maak nie. Sonder om hulle enigsins aan militêre dissipline te steur, het groot getalle gedros en daardeur die kommando's se slaankrag verminder.

Op die tuisfront het die volgende sake na die vertrek van die Heidelbergkommando aandag geniet: Eerstens is daar op 'n vergadering in die landdroskantoor op 29 September 1899 besluit dat dr. James O'Reilly nie saam met die Heidelbergkommando na die front sou vertrek nie. Sy verantwoordelikheid sou die mediese versorging van siekes en gewondes wees.⁸ Tweedens het die Heidelbergse landdros, F.D.J. Wepener, die belangrikheid van die Johannesburg-Durban treinroete besef en in opdrag van kommandant-generaal P.J. Joubert spoor- en brugwagte vir die bewaking daarvan aangestel.⁹ Derdens het die inwoners op Heidelberg vroeg reeds oor die bekendmaking van oorlogsnuus gekla dat dit per telegraaf aankom 24 uur nadat dit reeds in die

⁷ *Ibid.*, pp. 153-154.

⁸ TAB, Staatsekretaris 8071, 14143/99, notule van vergadering gehou in Landdroskantoor, Heidelberg, 29.09.1899.

⁹ TAB, KG 580, brieweboek, Kommandant-generaal aan Landdros Heidelberg, 07.10.1899.

koerante gepubliseer is. Die Transvaalse regering kon dié klagtes nie begryp nie, aangesien 'n amptelike verslag daagliks uitgestuur is.¹⁰

Die golf van sukses wat die Boeremagte aanvanklik op die Natalse front gery het, het aan die einde van Februarie 1900 ten einde geloop. Die beëindiging van die beleg van Ladysmith op 28 Februarie deur die Britse magte onder genl. R. Buller en genl. Piet Cronjé se oorgawe die vorige dag met ongeveer 4 000 burgers aan Roberts by Paardeberg het nie net 'n keerpunt in die oorlog teweeggebring nie, maar ook 'n gees van vertwyfeling onder die burgers tot gevolg gehad. Dit was asof die offisiere daarna geen beheer oor hulle burgers op kommando gehad het nie. Ook die Heidelbergers wat hulle nie aan die militêre dissipline gesteur het nie, het hulle aan weglopery skuldig gemaak. Volgens 'n opname wat Wepener op 26 Maart 1900 aan die Kommandant-generaal se kantoor gestuur het, het dit geblyk dat die aantal weglopers en tuisblyers in die wyke Zuikerboschrand en Nigel op 37 en 39 mans onderskeidelik te staan gekom het.¹¹ Indien die ander wyke se opnames beskikbaar was, sou die hoeveelheid heelwat groter gewees het. Op 7 Mei het staatsprokureur J.C. Smuts kommandant-generaal Louis Botha van ongeveer 500 Heidelbergers se “terugvluchten” in kennis gestel en dat hy “instructies aan speurpolitie en Res. Vrederechter gegee heb met

¹⁰ TAB, Heidelbergargief, Landdros Heidelberg, telegramkopieboek, Febr. 1899-Jan. 1900, telegram Landdros Heidelberg aan Staatsekretaris Pretoria, 10.11.1899; Staatsekretaris 8868, telegramboek, telegram Staatsekretaris aan Landdros Heidelberg, 10.11.1899.

¹¹ TAB, SSOS 8408, CR 3776/00, lyste vanaf Zuikerboschrand en Nigel ingestuur deur landdros Wepener op 26.03.1900.

dreigementen en eventueel arrest terug te krygen.”¹² Die Vrystaatse polisie het ‘n verlore stryd gevoer teen hierdie burgers, wat hulle “bedreigd met wapens”.¹³

Terselfdertyd het gerugte oor ryk burgers wat diensplig ontduik en “vreemde onderdanen” sou huur om in hulle plek te gaan veg, teen April 1900 die rondte begin doen. Volgens wet no. 20 van 1898 was dit wel toelaatbaar vir opgekommandeerdes om plaasvervangers te vind om in hulle plek krygsdiens te verrig. Al voorwaarde hieraan verbonde was dat substitute die goedkeuring van die veldkornet of die kommandant moes wegdra en dat die gekommandeerdes hulle van die nodige toerusting moes voorsien.¹⁴ Hieroor het nie slegs president Kruger hom uitgespreek nie, maar ook uit die Heidelbergdistrik het ene D.F.J.J.P. Kotzé van die plaas Leeuwkop wyk Hooggeveldt op 14 April ernstig teen hierdie substituuatstelsel beswaar gemaak. Volgens Kotzé sou so ‘n stelsel tot die ondergang van die staat lei. Die pligsgetroue burgers veg vir dit wat vir hulle kosbaar is, maar die “substituten ... die voor geld vechten, zij zullen in gevaarlijke oogenblikken, waarop het aankomt, om pal te te staan, natuurlijk achterblijven, misschien vluchten...”¹⁵ Geen verdere inligting oor die substituuatstelsel kon opgespoor word nie, maar dit blyk dat ‘n redelike persentasie van die manlike burgerlike bevolking op Heidelberg en in die distrik geen erg aan die verdediging van die land gehad het nie. Of burgers uit Heidelberg wel substitute gehuur het

¹² TAB, Leydsargief, oorlogsargief, 737(iv), kopieë oorlogsberigte, telegram Staatsprokureur Pretoria aan RVR Vereeniging, 07.05.1900.

¹³ *Ibid.*, telegram hoofspeurder Oranje-Vrystaat Kroonstad aan Staatsprokureur Pretoria, 07.05.1900.

¹⁴ Aangehaal in Fransjohan Pretorius, *Kommandolewe tydens die Anglo-Boereoorlog, 1899-1902*, p. 219.

¹⁵ TAB, SSOS 8413, CR6829/00, telegram landdros P.R. Viljoen Potchefstroom aan Staatsekretaris Pretoria, 09.04.1900; telegram president Kruger Pretoria aan Landdros Potchefstroom, 09.04.1900; brief D.F.J.J.P. Kotzé Leeuwkop wyk Hooggeveldt aan president Kruger en die Uitvoerende Raad, 14.04.1900.

om in hulle plek te gaan veg, is onseker. Die voorbeeld wat hierdie burgers egter met so 'n onverskillige houding gestel het, het dié burgers wat nog getwyfel het, oorgehaal om by die geleedere van die anti-oorlogsgesindes op die tuisfront aan te sluit.

'n Groep vroue ("burgeresse") op Heidelberg, wat hulle nie met hierdie verderflike gees van vertwyfeling kon vereenselwig nie, het op 15 en 18 Mei 1900 'n pleidooi in hierdie verband aan staatsekretaris F.W. Reitz en president Kruger gerig. Die teenwoordigheid van 56 Britte op die dorp en ongeveer dertig in die distrik het 'n groot gevaar ingehou. Hierdie element moes so gou moontlik uit die gemeenskap verwyder word. Omstandighede het egter die uitvoering van hierdie versoek verhoed.¹⁶ Mev. P.R. Viljoen kon haar veral nie met landdros Wepener se gesindheid in dié verband versoen nie. Aan president Kruger het sy gerapporteer dat hy "als eerste ambtenaar openlijk zegt ... aan de burgers dat alles reeds verloren is. Mij heeft hy gezegt waarachtig onze zaak is nu verloren. Ik antwoorde hen moed op te geven is min waarop hy antwoord 'dan moet jy ook maar min van my dink."¹⁷ Viljoen se uitgesprokenheid sou haar dan ook tydens die Britse besetting van Heidelberg in die moeilikheid laat beland.

Die Britse vloedgolf wat die twee Republieke getref het, het alle weerstand verswelg en eindelijk tot die inname van die hoofstede gelei: Bloemfontein op 13

¹⁶ TAB, Leydsargief, oorlogsargief, 781(2), algemene rapport kapt. Ram en lt. Thomson i.s. Anglo-Boereoorlog, dele vii-ix, telegram no. 51, burgeresse Heidelberg aan Staatsekretaris, 15.05.1900; telegram no. 27, burgeresse Heidelberg aan president Kruger Pretoria, 18.05.1900. p. 604.

¹⁷ TAB. Leydsargief, 726(6), oorlogstelegramme 07.06.1900-09.06.1900, telegram no. 5, mevrou P.R. Viljoen aan president Kruger Machadodorp, 08.06.1900.

Maart 1900 en Pretoria op 5 Junie van dieselfde jaar.¹⁸ Die gebeure in Bloemfontein voor die Britse inname van die stad moes op die Heidelbergkommando, wat dit alles aanskou het, 'n groot indruk gemaak het. Dit was 'n stad wat die oggend van die besetting met Britse vlae en Union Jacks behang was en Wilhelm Mangold het die atmosfeer as “verby, want hier lewe verraad” beskryf.¹⁹ Die voorbereidings wat inwoners van Bloemfontein vir die Britse oornam getref het, het die Heidelbergers se gemoedstoestand sekerlik beïnvloed. Baie lede van die Heidelbergkommando wat die wapen na die val van Bloemfontein neergelê het, het die inwoners ongetwyfeld met hulle terugkoms op Heidelberg oor hierdie gebeure ingelig. Skaars drie maande later het soortgelyke gebeure hom op dié dorp afgespeel toe die inwoners die Britse besetters met ope arms verwelkom het.

Na die inname van Pretoria het talle mismoedige burgers, waaronder ook Heidelbergers, teruggekeer huis toe. Hierdie toestand het die Kommandant-generaal verplig om op 15 Junie 1900 aan kmdt. S.B. Buys opdrag te gee om die Heidelbergkommando, weer byeen te bring.²⁰ Ds. A.J. Louw, leraar van die Nederduitse Hervormde of Gereformeerde Kerk op die dorp, is deur die Kommandant-generaal versoek om Buys in dié opsig behulpsaam te wees.²¹ Met sy aankoms op Heidelberg op 20 Junie het veggel. P.R. Viljoen die taak om die

¹⁸ L.S. Amery, *The Times history of the war in South Africa, 1899-1902, VII*, pp. 4, 6.

¹⁹ T. van Rensburg (red.). *Wilhelm Mangold – Vir vaderland, vryheid en eer*, pp. 147, 150.

²⁰ TAB, Leydsargief, 753(2), oorlogsargief, genl. Louis Botha telegramkopieboek, Junie–September 1900, telegram Kommandant-generaal aan kmdt. S.B. Buys, 15.06.1900.

²¹ TAB, Leydsargief, 727(3), oorlogstelegamme, 17.06.1900-18.06.1900, telegram Kommandant-generaal Balmoral aan ds. A.J. Louw Heidelberg, 17.06.1900.

kommando weer byeen te bring, oorgeneem. Die volgende dag het hy aan die Kommandant-generaal getelegrafeer dat hy reeds 'n taamlike getal burgers versamel het. Dit het later geblyk dat dit ongeveer 550 burgers was wat met die verdediging van die dorp belas sou wees.²²

In Transvaal het die besetting van verskeie dorpe, waaronder Heidelberg op 23 Junie 1900, gevolg. Die oorgawe van die dorp was onvermydelik, aangesien Nigel reeds die vorige dag beset is. Toestande het hierna versleg. Vroeg die oggend van 22 Junie het die voorposte van die Heidelbergkommando berig dat 'n groot Britse mag uit die rigting van Elandsfontein in aantog was. Cassie O'Reilly was die eerste vrou in Heidelberg wat die nadering van die Britse troepe aanskou het. Met behulp van 'n teleskoop het sy gesien dat "the whole of a farm simply alive with soldiers and horses and wagons ... I could distinctly see 8 ambulance wagons standing in line. I saw the red cross flags waving on them." Waarskuwings het gevolg en die kommando het in die koppies noord van die dorp stelling ingeneem. Toe die kommando 'n uur later met die werklikheid ten opsigte van die getalsterkte van die Britse troepemagte kennis gemaak het, het hulle die hopeloosheid van die situasie besef. Die Britse artillerie het nie 'n oomblik gehuiwer om op die Heidelbergers se stellings los te brand nie. Volgens Wilhelm Mangold het die kommando tydens hierdie aanslag geen noemenswaardige skade gely nie.²³ Anna Jooste beskryf in haar briewe aan

²² TAB, Leydsargief, 727(5), oorlogstelegramme 21.06.1900-22.06.1900, telegram veggenl. P.R. Viljoen aan Kommandant-generaal, Balmoral, 21.06.1900; Leydsargief 727(6), oorlogstelegramme 23.06.1900-24.06.1900, telegram veggenl. P.R. Viljoen Heidelberg aan Kommandant-generaal Balmoral, 24.06.1900

²³ TAB, W81/4, Viljoenaanwins, dagboeke – M.J. Viljoen, dagboek no. 2, 22.06.1900; T. van Rensburg (red.), *Wilhelm Mangold – Vir vaderland, vryheid en eer*, p. 204; TAB, A432, E. Joubert 1899-1901, brief Cassie O'Reilly Oakvale Natal aan haar suster Kate in Skotland, 03.05.1901, p. 17.

haar seun Gertjie hoe 'n paar bomme tydens hierdie bombardement ook naby die Gereformeerde Kerk geval het. Die ontploffings het die inwoners so angsbevange gelaat dat gesinne vir 'n moontlike ewige afskeid van mekaar gereedgemaak het.²⁴ Terselfdertyd het die kommando besef dat hulle nie die verdediging van die koppie met 550 burgers teen 'n vyandelike oormag van tussen 15 000 en 20 000 en tien kanonne kon voortsit nie, omdat die dorpenaars daaronder sou ly. Hieroor het Viljoen aan die Kommandant-generaal soos volg getelegrafeer: "Dus onmogelijk voor ons tegenstand te doen zonder kanonne."²⁵

Viljoen, wat die beskadiging van die dorp deur bombardement wou verhoed, het 'n onderhandelaar met 'n boodskap na genl. A.F. Hart gestuur. Hiervolgens het hy Hart van die Heidelbergkommando se voorgenome terugtrekking verwittig indien die bombardement op die dorp beëindig word. Hart het ingestem en teen skemer het die kommando die wyk geneem. Hulle het alle beskikbare proviand en ammunisie saamgeneem terwyl 'n voermagasyn en oortollige wapens in vlamme opgegaan het.²⁶

Teen donker het die Heidelbergkommando in 'n hoogs emosionele toestand van hulle geliefde dorp afskeid geneem deur vir oulaas daardeur in die rigting van Greylingstad te trek en teen middernag op 'n koppie buite die dorp te oornag.²⁷ Anna Jooste beskryf hierdie laaste nag in Heidelberg as 'n "nag van afskeid en

²⁴ P.H.S. van Zyl, "Die toneel verander na die konsentrasiekamp", in *Die Brandwag*, 19.07.1946, p. 19.

²⁵ TAB, Leydsargief 727(6), oorlogstelegramme 23.06.00 – 24.06.00, telegram veggenl. P.R. Viljoen aan Kommandant-generaal te Balmoral, 24.06.1900; T. van Rensburg (red.), *Wilhelm Mangold – Vir vaderland, vryheid en eer*, p. 204.

²⁶ T. van Rensburg (red.), *Wilhelm Mangold – Vir vaderland, vryheid en eer*, p. 204.

²⁷ TAB, W81/4, Viljoenaanwins, dagboeke – M.J. Viljoen, dagboek no. 2, 22.06.1900.

trane ... en die hele nag het vaders en seuns af en toe ingekom om nogeens, vir die laaste te groet.”²⁸ Vroeg die volgende oggend was die kommando ooggetuie van hoe die Britse berede mag op die pad van Johannesburg af en die infanterie uit Nigel-goudmyn se rigting die dorp binnegeval het. Wilhelm Mangold verwoord sy gevoel oor die inname van die dorp soos volg: “Dit was vreeslik om te dink wat nou sou word van ons mooi Heidelberg waar ons jare lank gewoon en ‘n aangename tuiste en goeie heenkome gevind het. Nou was alles wat vir my van waarde was, in die hande van die vyand.”²⁹

Tydens die Britse besetting van Heidelberg het onverwagte tonele hulle afgespeel. ‘n Groep dames in ‘n rytuig, moontlik Engelssprekende inwoners op die dorp, het die Royal Sussex Regiment buite die dorp ingewag en moontlik namens al die Engelssprekende dames van die dorp, met ‘n “most gorgeous banner” as geskenk verwelkom. Die banier was van sy en met die hand geborduur. Aan die een kant het ‘n portret van koningin Victoria gepryk en aan die anderkant die Union Jack met die volgende bewoording in sy geborduur: “Presented to the Royal Sussex Regiment by the ladies of Heidelberg, 23rd. June.” Eers die middag na die oorhandiging het die dames die naam van die regiment daarop aangebring. Dit het geblyk dat die dames nie net maande lank in die geheim hieraan gewerk het nie, maar ook vasbeslote was om dit aan die eerste Britse regiment te oorhandig wat die dorp binneval nadat die Heidelbergkommando dit ontruim het.³⁰

In sy verslag aan lord Roberts was genl. Ian Hamilton in vervoering oor die ongelooflike ontvangs wat hulle hier in die “most English town I have yet seen” te

²⁸ P.H.S. van Zyl, “Die toneel verander na die konsentrasiekamp”, in *Die Brandwag*, 19.07.1946, p. 19.

²⁹ T. van Rensburg (red.), *Wilhelm Mangold – Vir vaderland, vryheid en eer*, p. 205.

³⁰ L.E. du Moulin, *Two years on trek*, p. 105.

beurt geval het. Die strate het van inwoners gewemel en op die markplein het kap. J.M. Vallentin die Union Jack te midde van die uitbundige gejuig van die bevolking gehys. Toe die Australiërs hierna die Britse volkslied, “God save the Queen”, aangehef het, het die skare sonder om enigsins te huiwer spontaan saamgesing.³¹ Engelssprekende dames woonagtig op die dorp, wat die vlaghysing bygewoon het, het met trane van blydschap aan hulle gevoel uiting gegee.³²

Afgesien van Heidelberg se Britse karakter het ook die dorp se skoonheid verskeie Britte tydens die besetting beïndruk. Du Moulin beskryf die dorp as “the prettiest town that we have seen in these colonies and the most English.”³³ Hierdie uitspraak kan moontlik aan die hoeveelheid Engelssprekendes woonagtig op die dorp gewyt word. Generaal-majoor W.H. MacKinnon, wat Heidelberg bestempel het as een van die mooiste dorpe wat hy in Suid-Afrika gesien het, was veral met die skilderagtige Nederlandse kerk (die Klipkerk) en die groot aantal Skotte wat daar ‘n tuiste gevind het, beïndruk.³⁴

Lord Roberts, verheug oor die besetting van so ‘n belangrike dorp, het Hamilton met die verowering daarvan en met die verdrywing van die Heidelbergkommando geluggewens.³⁵ Tydens die intog het Hamilton se perd in ‘n gat getrap en gestruikel. Hamilton het afgeval en sy sleutelbeen gebreek, wat hom geruime tyd buite aksie gestel het.³⁶

³¹ TAB, Lord Roberts Papers, volume 34, telegram General Ian Hamilton, Elandsfontein to Lord Roberts Pretoria, 25.06.1900.

³² Sir George Forrester, *The life of Lord Roberts, KG, VC*, p. 306.

³³ L.E. du Moulin, *Two years on trek*, p. 107.

³⁴ Major General W.H. MacKinnon, *Journal of the C.I.V. in South Africa*, p. 112.

³⁵ L.E. du Moulin, *Two years on trek*, p. 106.

³⁶ Richard Danes, *Cassell's history of the Boer War, 1899-1901*, p. 1 276; Maj. Gen. W.H. MacKinnon, *Journal of the C.I.V. in South Africa*, p. 112.

Na die besetting van Heidelberg het Britse troepe die dorp in groot getalle binnegery. Op 25 Junie het genl. Archibald Hunter van Potchefstroom af aangekom om beheer van Hamilton se troepe oor te neem totdat hy van sy besering herstel het.³⁷ Dieselfde dag het die Second Battalion Royal Dublin Fusiliers die dorp onder orkesbegeleiding van die Derbyshire Regiment binnegemarsjeer. Vir die nuwe aankomelinge wat Heidelberg vanaf 'n heuwel ongeveer 'n kilometer buite die dorp aanskou het, het die aangeplante bloekombome (bluegum trees) langs die strate en die markplein in die middel van die dorp 'n merkwaardige ooreenkoms met Krugersdorp getoon.³⁸

Hierna is die beheer van die dorp aan die Second Battalion Royal Dublin Fusiliers, die 28th Field Battery Royal Artillery en 'n halwe bataljon van die Somersetshire Light Infantry oorgelaat. Die militêre owerheid het, om die dorp teen die Boere se aanslae te verdedig, twee heuwels aan die westekant van die dorp beset. Die Royal Dublin Fusiliers het die een heuwel, deur hulle Dublin Hill gedoop, geannekseer, terwyl die Somersetshire Light Infantry op die ander een stelling ingeneem het.³⁹ Die Britse teenwoordigheid op die dorp is op 27 Junie met die aankoms van 'n patroolie van die New South Wales Mounted Rifles onder ene Lt. Newman verder versterk.⁴⁰

Anna Jooste beskryf in haar briewe aan haar seun Gertjie die lewe op Heidelberg gedurende die eerste weke na die besetting. Volgens Jooste het vroue en kinders selde op straat verskyn. Die skole was reeds gesluit en "dit was 'n afgesonderde, eentonige lewe, met veel angs en bekommernis tussen die vier

³⁷ Richard Danes, *Cassel's history of the Boer War, 1899-1901*, p. 1 276.

³⁸ Majors C.F. Romer and A.E. Mainwaring, *The Second Battalion Royal Dublin Fusiliers in the South African War*, p. 109.

³⁹ *Ibid.*, p. 111.

⁴⁰ R.L. Wallace, *The Australians at the Boer War*, p. 205.

mure van ons huis.”⁴¹ Mev. I. Kriegler, weduwee van kmdt. J.C. Kriegler, beskryf hoe die Britte so streng waggehou het dat niemand toegelaat is om die dorp binne te gaan of te verlaat nie.⁴² Hierby het Jooste aangesluit deur te skryf dat niemand sonder ‘n pas op straat mag verskyn het nie. Hierdie buitengewone omstandighede het hulle verplig om hulle stil te gedra en moeilikheid te voorkom.⁴³

Die Britte was daarvan bewus dat die kommando’s steeds in die omgewing bedrywig was. Om te voorkom dat die dorpenaars die kommando’s van inligting voorsien, het die militêre owerhede opdrag gegee dat alle ligte saans om 19:00 uitgedoof moes wees. Vir Jooste was dit uiters moeilik om haar met ses kinders, waarvan een ‘n baba van ses maande, in die lang, donker, eensame winternagte daarby aan te pas.⁴⁴ Op 1 Februarie 1901 het die militêre owerhede op Heidelberg ‘n toegewing aan die inwoners gemaak deur die brand van ligte tot 20:30 saans toe te laat. Die opblaas van die spoorlyn naby die Heidelbergse spoorwegstasie op 7 Maart het tot die terugtrekking van hierdie vergunning twee dae later gelei. Voortaan sou die brand van ligte na sonder verbode wees en versuim om hieraan gehoor te gee, sou onder Krygswet val. Vallentin, wat intussen goeie betrekkinge met die Heidelbergers opgebou het, het nie met so ‘n onredelike verbod saamgestem nie. Hy het dit as ongeregverdig beskou dat die dorpenaars hiervoor moes boet, aangesien dit onmoontlik was om enige persoon met die ontploffing te verbind. Dit het hom gegrief dat hy nie in hierdie saak geken is nie. Gevolglik het hy beweer dat hierdie verbod ‘n oortreding van “Par. 7. Circular Memo 22 C of S dated 11th July 1900” was, wat soos volg gelui het:

⁴¹ P.H.S. van Zyl, “Die toneel verander na die konsentrasiekamp” in *Die Brandwag*, 19.07.1946, p. 19.

⁴² E. Neethling, *Mag ons vergeet?*, p. 120.

⁴³ P.H.S. van Zyl, “Die toneel verander na die konsentrasiekamp”, in *Die Brandwag*, 19.07.1900, p. 19.

⁴⁴ *Ibid.*, p. 19.

“On the appointment of District or Assistant Commissioners, Officers doing duty with the troops will not initiate, or interfere with, any measures connected with the civil population, except at the request of the District or Assistant Commissioners.” Aangesien dit vir Vallentin ondenkbaar was dat die brand van ligte in enige ander dorp algeheel verbied was, het hy die Militêre Goewerneur in Pretoria, genl.maj. J.G. Maxwell, versoek om hierdie verbod op te hef en ‘n bevel uit te reik dat die brand van ligte tot 22:30 saans toelaatbaar was.⁴⁵ Alhoewel geen inligting in verband met die opheffing van hierdie verbod beskikbaar is nie, kan daar aanvaar word dat die pro-Britse gesindheid van ‘n groot deel van die inwoners die opheffing van dié verbod verhaas het.

Die burgerlike lewe het onder die besetting van Heidelberg gely deurdat al die winkels, bak- en slaghuise deur die Britse troepe in besit geneem is. Hiermee saam het ‘n stroom proklamasies gevolg dat die vroue hulle mans moes oorreed om dorp toe te kom ten einde wapens neer te lê. Indien die vroue nie hieraan gehoor gee nie, sou alle voedselvoorrade van hulle ontnem word. Intussen het verminderde voedselvoorrade die militêre owerheid op die dorp verplig om soldatewinkels, die sogenaamde “dry canteens”, te open waar die inwoners voorrade kon bekom. Hieraan was egter ‘n slenter verbonde. ‘n Kaartjie waarop alle name in ‘n huis verskyn het, is aan so ‘n huisgesin uitgereik om die nodige voedselvoorrade by die soldatewinkels aan te koop, op voorwaarde dat hulle geen man of kind onder hulle sorg op kommando gehad het nie. Van die gesinne wat sulke kaartjies gehad het, het vele wat nie so bevoorreg was nie in die geheim van die nodige voorsien.⁴⁶ Op dié wyse het die Heidelbergers deur saam te staan hulle medemense van verhongering gered.

⁴⁵ TAB, MGP, 2759/01, letter J.M. Vallentin District Commissioner Heidelberg to Military Governor Pretoria, 10.03.1901, p.66: notice issued 09.03.1901, p. 68; extract from Circular Memo 22 C of S dated 11th July 1900, p. 70.

⁴⁶ P.H.S. van Zyl, “Die toneel verander na die konsentrasiekamp”, in *Die Brandwag*, 19.07.1946, p. 46; E. Neethling, *Mag ons vergeet?*, p. 120.

Die besetting van Heidelberg het die gedagtes ten opsigte van wapenneerlegging, wat reeds 'n geruime tyd in die gemoedere van sommige Heidelbergers gesluimer het, laat ontwaak. Talle dienspligtige burgers, moeg vir oorlogvoering en wanhopig oor die uitkoms van die oorlog, het doodeenvoudig die republikeinse oorlogspoging versaak, hulle wapens aan die Britse militêre owerheid oorhandig en terselfdertyd die Eed van Neutraliteit afgelê. Dié eed het bepaal dat 'n burger nie weer die wapen teen Brittanje sou opneem nie, hom tot aan die einde van die oorlog stil tuis sou gedra en dat, indien hy valslik verklaar het of sy eed of belofte verbreek het, hy homself sou blootstel "to be summarily and severely punished by the British Authorities". Dit het daarop neergekom dat hy die krygswet van die ZAR oortree het, omdat hy hom tot neutraliteit ten opsigte van oorlogvoering verbind het. So 'n daad het hom dus aan vervolging deur die Republikeinse owerhede blootgestel.⁴⁷

Kort na die besetting van Heidelberg het 'n groot aantal Boere dorp toe vertrek om wapens in te handig en die eed af te lê. Hieraan het Lt.kol. Du Moulin nie veel waarde geheg nie, aangesien talle van die wapens wat ingehandig is, verroes, beskadig, verouder en waardeloos was.⁴⁸ Selfs die outeurs, maj. C.F. Romer en maj. A.E. Mainwaring, het nie veel van die Heidelbergse wapenneerlêers se gesindheid gedink nie. Hulle het Heidelberg as 'n Afrikanerdorp kokend met ontevredenheid en verraad bestempel. Die inwoners se selfvoldaanheid kon hulle nog vergewe, maar hulle geslepenheid, geloofwaardige uiterlike en innerlike valsheid was onvergeeflik. Dit was die verbitterde geestelikes en veral die optrede van een van hulle wat hulle erg onthuts het. Wie hierdie geestelike was, kon nie vasgestel word nie. Hierdie persoon, wat hulle van gereelde kommunikasie met die vyand verdink het, het reeds die Eed van Neutraliteit

⁴⁷ J. Ploeger, *Die lotgevalle van die burgerlike bevolking gedurende die Anglo-Boereoorlog, 1899-1902, II*, p. 14:8

⁴⁸ L.E. du Moulin, *Two years on trek*, p. 107.

afgelê en “was availing himself of our hospitality.” In ‘n stadium het ene kapt. G.S. Higginson ‘n hele nag in ‘n leë huis deurgebring om hierdie jakkals te vang. Sy nagwaak was egter tevergeefs.⁴⁹

Van die vooraanstaande leiers in die Heidelbergse samelewing het hulle na die besetting van die dorp aan verraad skuldig gemaak. Die eerste persoon wat sy ware kleure gewys het, was landdros Wepener, met wie die Transvaalse regering en van die Heidelbergers reeds voor die Britse besetting swaarde gekruis het. Voorheen was hy hooggeag op die dorp en in Januarie 1900 was daar reeds sprake dat Wepener na die slagveld sou vertrek. Die Heidelbergers, wat aanvanklik van Wepener ‘n hoë dunk gehad het, het op 27 Januarie ‘n versoekskrif, onderteken deur ‘n groot aantal Heidelbergers, aan president Kruger en die Uitvoerende Raad gerig dat hulle hom as “onmisbaar voor ons dorp en district” beskou en dat hy “in ons midde moge gelate worde.”⁵⁰ Dit blyk dat daar hieraan gehoor gegee is. Ongeveer ‘n maand later het die Heidelbergkommando in die Oranje-Vrystaat nie meer oor ‘n leier beskik nie, aangesien kmdt. C.J. Spruyt as krygsgevangene weggevoer is. Omstandighede daar het die President verplig om Wepener op 24 Februarie as kommandant van die Heidelbergkommando aan te wys.⁵¹ Die aanstelling het egter deur die mat geval toe J.D. Weilbach hom weer bereid verklaar het om as kommandant van die kommando op te tree.⁵²

⁴⁹ Majors C.F. Romer en A.E. Mainwaring, *The Second Battalion Royal Dublin Fusiliers in the South African War*, pp. 113-114.

⁵⁰ TAB, Staatsekretaris oorlogstukke, 8348, no. 4099/00, versoekskrif burgers Heidelberg aan president Kruger en lede van die Uitvoerende Raad, 27.01.1900, pp. 198-199.

⁵¹ TAB, Leydsargief 717(6), oorlogstelegamme, telegram president Kruger Pretoria aan landdros Wepener Heidelberg, 24.02.1900.

⁵² TAB, Leydsargief 717(8), oorlogstelegamme, telegram Staatsekretaris Pretoria aan Landdros Heidelberg, 26.02.1900.

Vanaf 2 Julie 1900 tot September 1900 het Wepener en 'n tiental voormalige amptenare van die ZAR “besluit om nou in Britse diens die vereiste ampseed van trou geheimhouding af te lê.” Onder hulle was die markmeester, J.B. Schraader, en die dokter van die gevangenis, dr. G. Marquardt. Wepener het dié eed op 2 Julie voor Vallentin afgelê en Schraader die volgende dag.⁵³ Vallentin het Wepener op 2 Julie as landdros aangewys, maar die volgende dag het hy Vallentin skriftelik meegedeel dat hy nie bereid was om sy pligte as landdros te hervat as hy nie al sy vorige personeel kon behou nie. Vallentin was nie bereid om hierdie vergunning toe te staan nie. Op 6 Julie het Vallentin opdrag ontvang om toe te sien dat Wepener en ds. A.J. Louw die Eed van Neutraliteit onderteken. Wepener het dit gedoen, maar Louw het geweier om te teken en hy is uit Heidelberg verban. Op 11 Julie het hy per trein na Kaapstad vertrek waar hy die res van die oorlog deurgebring het.⁵⁴ Intussen het Wepener op 9 Augustus as oud-landdros van Heidelberg aan Vallentin te kenne gegee dat hy die Spruyts per brief sou probeer oorreed om oor te gee.⁵⁵

Wepener het dan ook op 5 November 1900 'n brief aan kmdt. C.J. Spruyt (wat intussen uit krygsgevangenskap ontsnap en weer by sy kommando aangesluit het) gerig om die haglike omstandighede waarin die land en sy mense verkeer het, onder sy aandag te bring en hom op die hopeloosheid van hulle saak te wys. Voortdurende verset sou verdere verwoesting tot gevolg hê, wat die volk weer dieper in slawerny sou dompel. Om Spruyt tot sy standpunt oor te haal, het Wepener hom op die totale besetting van die land deur die Britse troepe en die

⁵³ J. Ploeger, *Die lotgevalle van die burgerlike bevolking gedurende die Anglo-Boereoorlog, 1899-1902, II*, p. 14:12. Outeur verwys na Landdrosargief Heidelberg 199.

⁵⁴ TAB, PSY 57, 60/1900, diary J.M. Vallentin, 02.07.1900-03.07.1900, 06.07.1900, 11.07.1900, pp. 128-129, 131, 135.

⁵⁵ *Ibid.*, 09.08.1900, p. 148.

bitter treurige toestand van agtergeblewe vroue en kinders, byna naak en sonder voedsel, gewys. Sodra hierdie skrywe Spruyt van die hopeloosheid van hulle saak oortuig het, sou dit sy plig wees om die offisiere en amptenare wat bo hom gestel is, onverwyld te oorreed om hierdie “allernoodlottigste toestand” te beëindig.⁵⁶

Of Spruyt op hierdie skrywe reageer het, kon nie vasgestel word nie. Wepener het hierna ook briewe met dieselfde strekking aan vk. Org Meyer geskryf. Meyer het dit aan veggel. P.R. Viljoen oorhandig, wat hom op 17 September 1901 geprys en bewonder het vir sy “vastberadenheid na zoo een duivels vleijerei ...”⁵⁷ Viljoen het die geleentheid aangegryp en Wepener die volgende dag ernstig oor sy Britse gesindheid geroskam en terselfdertyd ook die brief aan Spruyt opgehaal. Viljoen het dit onomwonde aan Wepener gestel dat dit vir hulle ‘n raaisel is dat ‘n seun van ‘n “Afrikaander ... wiens bloed voor zyn land en volk gestroomd heef dat een zoon van zoodanig man op zich te nemen de verrader te worden van dat vergoten bloed, ja van ganz zyn volk. Had gij met ons uitgekomen en met ons meegedaan zoo als u plicht was, dan waash gij vandag niet de mondstuk van onze vyanden.” Viljoen het hierdie brief, wat baie dof en feitlik onleesbaar is, soos volg afgesluit: “Wij willen u zich beletten met u duivelswerk voort te gaan.”⁵⁸ Dit blyk dat Wepener nie daarna weer enige

⁵⁶ TAB, Prellerversameling, A787, Anglo-Boereoorlog, no. 36, brief F. Wepener aan kmdt. C.J. Spruyt Heidelberglaer, 05.11.1900.

⁵⁷ *Ibid.*, no. 34, genl. P.R. Viljoen, briewekopieboek 1901, brief veggel. P.R. Viljoen Wilgerivier aan vk. J.G. Meyer, 17.09.1901

⁵⁸ *Ibid.*, brief veggel. P.R. Viljoen aan F. Wepener ex-Landdros Heidelberg, 18.09.01. Wepener was die seun van Louw Wepener wat by Thaba Bosigo tydens die Tweede Vrystaat-Basoetoe-oorlog van 1865 gesneuwel het. J.C. Moll, “Wepener, Frederik Daniël Jacobus”, in C.J. Beyers (red.), *Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek, IV*, pp. 811-812.

korrespondensie met betrekking tot die beëindiging van die oorlog gevoer het nie.

Selfs die wapenneerlegging van 'n prominente leiersfiguur soos H.F.P. Jansen van Rensburg, lid van die Eerste Volksraad vir Heidelberg, het ontsteltenis onder die burgers veroorsaak. Viljoen het die manier waarop Van Rensburg hom op die gevegsfront om die bos gelei het, ten sterkste veroordeel en dit op 16 Julie 1900 aan die Kommandant-generaal en drie dae later aan president Kruger gerapporteer. Van Rensburg, wat op dié tydstip op kommando was, het Viljoen se toestemming gevra om met agt burgers op die vyand te spioeneer. Viljoen het die versoek toegestaan. Volgens 'n verklaring van een van die agt burgers het hy huis toe vertrek en "Roberts liet weten zijn wapen te halen."⁵⁹ Volgens Albert Grundlingh kan die grootskaalse wapenneerlegging aan twee redes gewyt word, naamlik die demoralisasie onder die Boeremagte na die oorgawe by Paardeberg en die val van die republikeinse hoofstede.⁶⁰ Indien Grundlingh se standpunt oor wapenneerlegging korrek is, het Viljoen met sy gevolgtrekking oor volksraadslid Van Rensburg se verraad die verdere morele agteruitgang van die Boere op sowel die slagveld as die tuisfront aan die lig gebring.

Van Rensburg het sy rede vir oorgawe op 12 Julie 1900 aan die Militêre Kommissaris vir Polisie in Johannesburg verstrekk. Daarvolgens het hy onmiddellik na die aankoms van die Britse troepe op Heidelberg besef dat verdere bloedvergieting onnodig sou wees. Aanvanklik het hy oor oorgawe getwyfel, maar nadat ene brig.genl. C. Ridley (voorletter nie duidelik nie) hom die versekering gegee het dat hy op sy plaas kon bly en sy eiendom deur die Britse

⁵⁹ TAB, Leydsargief, 728(8), oorlogstelegamme, 14.07.1900-16.06.1900, telegram no. 55, veggenl. P.R. Viljoen, Paul Ras plaas aan Regering Machadodorp, 16.07.1900; Leydsargief 729(1), telegram no. 45, veggenl. P.R. Viljoen aan president Kruger Waterval-Onder, 19.07.1900.

⁶⁰ Albert Grundlingh, *Die "hendsoppers" en "joiners"*, p. 40.

magte beskerm sou word, het hy distrikskommissaris Vallentin op Heidelberg gaan spreek. Vallentin het toe aan hom 'n pas uitgereik om op 4 Julie deur die Britse linies te beweeg en op 8 of 9 Julie plaas toe terug te keer. Terselfdertyd het hy Vallentin toestemming gevra om lord Roberts te spreek, aangesien die burgers wat wou oorgee duidelikheid oor sekere punte in sy proklamasie verlang het. Terwyl hy nog op kommando was en voordat die datums op die pas sou verval, het hy op 5 Julie 'n brief van Vallentin ontvang dat hy dieselfde dag in opdrag van genl. Hart moes inkom om wapens neer te lê. Daarby moes hy die gewapende burgers inlig dat as hulle nie onder die voorwaardes van Roberts se proklamasie oorgee nie, hulle binnekort verplig sou wees om die wapens sonder enige voorbehoude neer te lê. Van Rensburg en 'n aantal burgers het daarop dorp toe vertrek om oor te gee. Die spioenasie wat Van Rensburg en agt burgers kastig wou gaan uitvoer, het in werklikheid net 'n rookskerm geblyk te wees om aan Hart se opdrag uitvoering te gee. Op pad het hulle 'n Britse patrollie teengekom. Nadat Van Rensburg aan hierdie patrollie oorgegee het, het hy die burgers beveel om dieselfde te doen. Die patrollie was nie bewus van die korrespondensie tussen Van Rensburg en die militêre owerhede nie en het hom gearresteer en hom na Vallentin gestuur. Hierdie arrestasie het dus op 'n misverstand berus. Van Rensburg is eers aan die begin van Augustus vrygelaat en toegelaat om op sy plaas te bly.⁶¹

Die Britse militêre owerhede op Heidelberg het ook pogings aangewend om die burgers te oorreed om oor te gee deur wapenneerlêers te gebruik. In Augustus 1900 het George Honiball, swaer van George Leversage, as tussenganger opgetree. Leversage het reeds tydens die Natalse offensief oor sy swaer se gesindheid gekla. Honiball en ene M. Otto was volgens Leversage "the only two men from the Nigel who have so far brought any disgrace on the Nigel men and

⁶¹ TAB, MGP volume 9, no. 993/00, brief H.P.F. Jansen van Rensburg aan Military Commissioner of Police 12.07.1900, verklaring van brig.genl. C. Ridley 25.06.1900, kapt. J.M. Vallentin, 03.07.1900 en 05.07.1900, pp. 123, 128-133.

consequently we are not very sweet to him, especially as the Nigel crowd have so far conducted them so well both in the laager and on the battlefield ...”⁶² Op 16 Augustus het Honiball aan Vallentin verslag oor sy besoek aan die burgers naby Boschmanskop gelewer. Hierdie verslag is op Vallentin se versoek deur Honiball se broer aan die burgers oorgedra. Honiball het gerapporteer dat die burgers baie begerig was om die wapens neer te lê en dat hy (Vallentin) hulle veldkornet, Philip Groesbeek, waarskynlik op 18 Augustus te woord sou staan. Die ontmoeting het egter nie plaasgevind nie. Op 20 Augustus het Vallentin via Honiball ‘n brief aan Groesbeek gestuur waarin hy hom ingelig het dat hy hom op 24 Augustus by Honiball se huis sou ontmoet. Groesbeek het die volgende dag ‘n afspraak om 10 uur daardie dag met Vallentin bevestig.⁶³

‘n Interessante verwickeling in lord Roberts se proklamasies ten opsigte van oorgawe het nou ingetree. Pas nadat Honiball op 20 Augustus vertrek het, het Vallentin ‘n nuwe proklamasie in hierdie verband ontvang. Dit het kortliks daarop neergekom dat niemand voortaan meer toegelaat sal word om die Eed van Neutraliteit af te lê nie. Indien ‘n burger saam met sy kommando inkom, sou oorgawe onvoorwaardelik wees. Vallentin het besef dat sy samesprekings met Groesbeek dalk as gevolg van hierdie proklamasie kon skipbreuk ly. Gevolglik het hy Groesbeek tydens hulle gesprek op 22 Augustus aan huis van Honiball, ongeveer vyf kilometer anderkant Nigel, meegedeel dat indien hulle op 24 Augustus onvoorwaardelik oorgee, hy sou aanbeveel dat die vorige voorwaardes vir oorgawe nog van toepassing sou wees. Vallentin het sy optrede aan die Political Secretary in Pretoria getelegrafeer en dié het Groesbeek en sy burgers se oorgawe onder die vorige voorwaardes goedgekeur.⁶⁴

⁶² A.E.F. Bosman (red.), *The diary of E.S. Leversage during the siege of Ladysmith, 1899-1900*, in die *Christiaan de Wet-Annale*, no. 10, p. 219.

⁶³ TAB, PSY 57, diary J.M. Vallentin, 16.08.1900-22.08.1900, pp. 151-153.

⁶⁴ *Ibid.*, 20.08.1900-22.08.1900, p. 153.

Met hierdie inligting tot sy beskikking het Groesbeek op 23 Augustus 1900 'n vergadering van voornemende wapenneerlêers op Honingfontein, wyk Hooggeveldt, distrik Heidelberg, bygewoon. Aanvanklik het Groesbeek oor sy samesprekings met Vallentin op 22 Augustus verslag gelewer. Verskeie vrae is aan Groesbeek gerig wat hy na die beste van sy vermoë beantwoord het. Onder andere is hy gevra of hulle verby die wette van die ZAR kon kom indien hulle wapens sou neerlê. Groesbeek, wat geweet het dat hulle met die oorhandiging van hulle wapens direk teen die wette van die ZAR sou handel, het geredeneer dat hy “ziet in aflegging der wapens een kans om onzer wijk Hooggeveldt van vernieling te vrijwaren.” Op 'n vraag of, indien enige burgers wel die wapen sou neerlê, die ander burgers dan verplig sou wees om dit ook te doen, het Groesbeek soos volg geantwoord: “... als alle burgers hier byeen onder een eed willen verklaren, hunne wapens te behouden en te willen vechten tot hun dood, hy zelf de eerste zal zijn om dit te doen, en naar het front te gaan. Hy is echter tegen om zoo als nu hier en daar heen te vluchten en achter bulten zich weg te steken en van geen nut te zijn, en komt er nog eens terug dat als dan eene onvoorwaardelijke aflegging der wapens waardoor zij onze families, en vee en wyk kunnen beveiligen wenschlijker is.” Uit die notule van die vergadering blyk dit dat 'n paar burgers nie hierdie gedagte van wapenneerlegging gesteun het nie. Hierdie gesindheid het duidelik geword toe Simon Groesbeek versoek het dat diegene wat nog verder wou veg, eenkant moes staan. Daarop het drie burgers die vertrek verlaat terwyl die ander geswyg het. Na nog verskeie redenasies het ene Chris van Wyk aan die vergadering die betekenis van eedaflegging uitgestippel. Wapenneerlêers sou vir die duur van die oorlog neutraal bly en nie geregtig wees om weer die wapen teen Brittanje op te neem nie. Na lang besprekings is 'n voorstel ingedien om “eenparig de wapens voorwaardelijk af te leggen of eenparig op te gaan naar het front om te vechten.” Met die uitsondering van nege stemme het al die aanwesige burgers “besluiten voorwaardelijk hunne wapens af te leggen.” Daarna het die vergadering Philip Groesbeek en Chris van

Wyk afgevaardig om die volgende dag, 24 Augustus, met Vallentin op Nigel te onderhandel.⁶⁵

Groesbeek het Vallentin op 24 Augustus versoek om hom weer te spreek. Vallentin het daarop gestaan dat hy Groesbeek op die voorafbepaalde tyd, naamlik 14:30 die middag, sou ontmoet. Die ontmoeting het wel plaasgevind. Groesbeek wou tot die volgende dag wag, aangesien hy nog nie met al sy mense in verbinding getree het nie. Vallentin het ingewillig om hulle oorgawe die volgende dag te behartig. Op 25 Augustus, teen 10:00 die oggend, het 90 burgers op Nigel die wapen in die teenwoordigheid van Vallentin neergelê.⁶⁶ Die suksesvolle oorgawe van so 'n groot groep Boere het die kroon gespan op Vallentin se volgehoue pogings. Hy sou egter nie weer hierdie prestasie ewenaar nie.

Die nuus van hierdie oorgawe het vinnig versprei. Op 2 September 1900 het ene kmdt. Malan vk. J. Botha van wyk Zuikerboschrand se verslag oor hierdie aangeleentheid aan die Kommandant-generaal gestuur. In die verslag het Botha nie net van agente wat rondgaan om die burgers tot wapenneerlegging te oorreed, melding gemaak nie, maar ook van 'n brief geskryf deur eerste volksraadslid Jan Meyer aan sy broer, vk. R.S. Meyer, waarin hy hom aangeraai het om die wapen neer te lê. Hierdie brief is later onderskep en op Heidelberg in veilige bewaring gehou.⁶⁷

⁶⁵ TAB, Prellerversameling A787, Anglo-Boereoorlog, genl. P.R. Viljoen, inkomende briewe 1900-1902 (31), notule van vergadering gehou op 23 Augustus 1900 op die plaas Honingfontein, wyk Hooggeveldt, distrik Heidelberg.

⁶⁶ TAB, PSY 57, diary of J.M. Vallentin, 24.08.1900-25.08.1900, pp. 154-155.

⁶⁷ TAB, Leydsargief 732(1), oorlogstelegramme 01.09.1900-02.09.1900, telegram kmdt. Malan aan Kommandant-generaal 02.09.1900; A.M. Schoeman, "Meyer, Johannes Petrus", in C.J. Beyers (red.), *Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek*, V, p. 540.

Vallentin het nie stilgesit nie en verdere pogings aangewend om sy sukses voort te sit. Aan die einde van September 1900 het hy drie naamlose boodskappers met proklamasies in die berge tussen Cypherfontein 33 en Steenkoolspruit 550 in die suidoostelike hoek van die Heidelbergdistrik gestuur. Hierdie proklamasies het moontlik oor die nuwe voorwaardes vir wapenneerlegging gehandel. Die drie boodskappers het die wind van voor gekry toe die buiteposte geweier het om hulle deurgang na die kommando's te verleen of om die burgers te woord te staan. Hierdie summiere weiering het Vallentin laat twyfel of die burgers van die nuutste verwickelinge insake vrywillige oorgawe bewus was. Gevolglik het hy Maxwell in Pretoria gevra of hy daardie burgers uit die noorde kon bereik. Maxwell het op 27 September geantwoord dat hy dié proklamasies met 'n swarte aan die kommando's gestuur het.⁶⁸

Die Britse militêre owerhede het nie veel sukses met hierdie optrede behaal nie. 'n Jaar later is vroue gebruik om die burgers tot wapenneerlegging te oorreed. Veral Viljoen kon hom nie daarmee vereenselwig nie. Op 9 September 1901 het hy 'n circulaire (omsendbrief) aan alle offisiere van die Heidelberg- en Pretoriadistrikte gestuur om hierdie praktyk so gou moontlik in die kiem te smoor. Voordat 'n vrou deur die linies kon beweeg om haar man te spreek, moes Viljoen self of sy plaasvervanger of die kommandant van die distrik haar te woord staan om goedkeuring te verleen. Hendsoppers se vroue moes desnoods onmiddellik deur die linies teruggestuur word. Viljoen het van sy offisiere verwag om hieraan stiptelike uitvoering te gee, "daar het duidelik gebleken is, dat (de) vyand thans

⁶⁸ TAB, MGP volume 28, 3985/00, telegram District Commissioner Heidelberg to Military Governor in Pretoria, 25.09.1900; telegram Military Governor in Pretoria, 27.09.1900; A. Grundlingh, *Die "hendsoppers" en "joiners"*, pp. 83-84.

vrouwspersonen gebruik ten nadele onzen zaak ...”⁶⁹ Die Britse militêre owerhede het hulle deur sulke optrede om die burgers te oorreed om oor te gee, die argwaan van die burgerlike bevolking op die hals gehaal.

Lord Roberts se pogings om die vegtende burgers en hulle offisiere met behulp van vooraanstaande persone tot oorgawe oor te haal, het nie in alle opsigte geslaag nie. Selfs die poging van H.G. Junius, ‘n gesiene inwoner van Heidelberg, op 28 Oktober 1900 om kommandant-generaal Louis Botha tot ander insigte te bring, het misluk. In Junius se brief waarin hy hom op sy jarelange vriendskap met Botha beroep het, het hy hom versoek om die verwoesting van die land te beëindig. Die skuld vir hierdie verwoestende oorlog het hy voor die deur van president Kruger gelê, omdat hy deur sy optrede die land in die grootste ellende gedompel het. Gevolglik het niemand hom meer vertrou nie. Volgens Junius het Botha en “andere progressiewe raadsleden” alles in hulle vermoë probeer om oorlog te voorkom, “doch Kruger kon en wilde niet anders.” Toe Junius en sy mense berig ontvang het dat Botha die noodsaaklikheid van vrede ingesien het, (datum onbekend) het stemme van dankbaarheid nie net in albei Republieke nie, maar ook onder die duisende krygsgevangenes op St. Helena en Ceylon (Sri Lanka) weerklink. Die haglike toestand waarin die land verkeer het, het Junius beweeg om Botha dringend te versoek: “... redt uwe natie van totale verwoesting, en ondergang ... Het Afrikaansche volk ziet naar u als de eenige sterke man, die een einde aan dezen oorlog kan maken aangezien Kruger met al zyn gebrouw en geknoei en zyn lafhartige vlucht alle vertrouwen totaal verloren heeft ... De Engelschen verbranden de huizen der burgers die nog op commando zyn en de burgers vebranden de huizen van hen die wapens afgelegd hebben.

⁶⁹ TAB, Prellerversameling A787, no. 34, Anglo-Boereoorlog, genl. P.R. Viljoen, briewekopieboek 1901, 40/1901, Circulaire aan alle offisiere van de districten Heidelberg en Pretoria, 09.09.1900.

Zoodoende wordt de Afrikaner met alle macht aan beide kanten uitgeroeid en dat alles terwille van 'Krugerisme'.⁷⁰

Vallentin het Junius se brief op 30 Oktober 1900 aan die Military Secretary to the Field Marshal Commanding in Chief vir aflewering aan die Kommandant-generaal deurgestuur. Op 4 November het genl.maj. A.H. Paget dit aan die naaste Boerekommando vir deursending na Botha laat oorhandig.⁷¹ Na ontvangs hiervan het Botha op 6 November teenoor lord Roberts sonder enige huiwering sy veragting vir so 'n laakbare skrywe uitgespreek: "Gemelde Junius is een myner burgers die nog nooit gedurende den loop van dezen oorlog behoorlyk zyne burger plichten heeft vervuld en ik kan niet gelooven dat met Uwe Exc. medeweten zulk een lage brief van een nietsbeduidende verrader onder den schyn van een officieel depeche aan my is uitgezonden."⁷²

Tien maande later, op 7 September 1901, het Junius 'n poging aangewend om ook vegenl. H.A. Alberts van die Heidelbergkommando te oorreed om die wapens neer te lê. Hy het dit skriftelik aan Alberts gestel dat "onze zaak is ongelukkig heeltmaal verloren maar nu zal het niet helpen om ons land met vrouwen en kinderen en om zelf heeltemaal te vernielen." Volgens Junius sou alles wat Alberts besit, na aanleiding van Kitchener se proklamasie van 7 Augustus 1901, na middernag op 14 September verlore wees. Vir hom was dit belangrik dat Alberts en vk. Willem Pretorius sou inkom om 'n waarborg van die

⁷⁰ TAB, W2, N.J. de Wetversameling, oorlogstukke, korrespondensie, September 1900 - April 1902, brief H.G. Junius Heidelberg aan kommandant-generaal Louis Botha, 28.10.1900.

⁷¹ TAB, FK, War Office 1910, Cin C/1102, letter District Commissioner Heidelberg to Military Secretary, 31.10.1900; FK, War Office 1911, letter Military Secretary to Major-General A.H. Paget, 14.11.1900

⁷² TAB, W2, N.J. de Wetversameling, oorlogstukke, korrespondensie, September 1900 – April 1902, brief Kommandant-generaal aan lord Roberts, 06.11.1900.

intelligensie-offisier op Heidelberg, Thomas Cunningham, te ontvang en sodoende in besit van hulle eiendomme te bly. Hy het ook 'n koevert ingesluit ingeval Alberts sy brief sou wou beantwoord.⁷³ Geen dokument kon opgespoor word om vas te stel of Alberts wel reageer het nie. Al gevolgtrekking waartoe gekom kon word, was dat hy dit nie die moeite werd geag het om op so 'n brief te antwoord nie. Hierna was dit asof Junius sy rol uitgespeel het. Hy het Heidelberg verlaat nog voordat die oorlog beëindig is om in Johannesburg te gaan woon.⁷⁴

Naas die pogings van genl. H.H. Kitchener, opvolger van lord Roberts, om 'n einde aan die oorlog te maak, het Vallentin voortgegaan om die dienste van die Heidelbergers wat oorgegee het, te benut om die staking van vyandelikhede te bespoedig. Teen Desember 1900 het hy die burgers wat vir beskerming na Heidelberg gestroom het, gepols oor maatreëls wat die Britse regering vir 'n spoedige staking van krygsverrigtinge kon tref. Die wapenneerlêers het baie hieroor kwytgeraak en Vallentin het hulle versoek om hulle voorstelle skriftelik aan hom voor te lê. Gevolglik het hulle op 19 Desember 'n memorandum waarin hulle voorstelle vervat is, aan Vallentin besorg. Twee dae later het Vallentin hierdie voorstelle met sy kommentaar na Maxwell in Pretoria deurgestuur.⁷⁵

Genoemde vergadering het onder voorsitterskap van Philip Groesbeek en vier ander, naamlik B. Bezuidenhout, Simon Groesbeek, F. Wepener en H. Junius, op Heidelberg plaasgevind. Die notule bestaan uit twee dele: eerstens, redes vir so 'n uitgerekte oorlog, en tweedens, voorstelle vir die spoedige beëindiging daarvan. Die teenwoordigers het eerstens die nimmereindigende oorlog en die

⁷³ TAB, Prellerversameling A787, Anglo-Boereoorlog 1899-1902, veggenl. H.A. Alberts, inkomende stukke, 1900-1902, brief H.G. Junius aan veggenl. H.A. Alberts, 07.09.1901.

⁷⁴ *The Heidelberg News*, "Comings, Goings and Doings", 18.04.1902.

⁷⁵ TAB, MGP volume 55, no. 7967/00, letter District Commissioner Heidelberg to Military Governor Pretoria, 21.12.1900, pp. 56-57.

burgers op die slagveld se ongeneentheid om die wapens neer te lê aan lord Roberts se proklamasie van 30 Mei 1900 toegeskryf. Hierdie proklamasie, wat beskerming aan 'n wapenneerlêer en sy eiendom beloof het, is nie streng nagekom nie. 'n Groot aantal van die wapenneerlêers het as gevolg van die trae uitvoering daarvan nie die beloofde beskerming geniet nie. Gevolglik het die oorlogvoerende burgers wat op die wapenneerlêers se plase aangedoen het, hulle met konfiskasie van eiendom, dood en slae gedreig en hulle verplig om weer die wapen op te neem. Tweedens het die Britse militêre owerhede die oorlog deur hulle optrede uitgerek. Baie boere is weggestuur en hulle plase is verwoes. Hulle besittings, soos perde, is teen 'n lae waardasie opgeëis sonder om enige kwitansies daarvoor uit te reik. Derdens moes die rede vir die weiering van die burgers om oor te gee teen die agtergrond van menige rebelle uit die Britse kolonies wat steeds vegtend was, gesien word. Hierdie persone sou glo veral deur president Kruger se wanvoorstellings beïnvloed wees om die Republieke by te staan. Die wapenneerlêers het dit hulle plig geag om Haar Majesteit se regering te dwing, "that in case they surrender, to remit the punishment which these rebels deserve or that they may be leniently dealt with."⁷⁶ Alhoewel die notule nie vermeld waarvandaan die rebelle afkomstig was nie, was dit algemeen bekend dat die Afrikaners uit die Kaapkolonie, wat onder Britse gesag gestaan het, hulle volksgenote in die noorde baie simpatiekgesind was. Hulle het die oorlog as Kaapse rebelle meegemaak.

Ten opsigte van die staking van vyandelikhede het Philip Groesbeek en sy makkers aan die hand gedoen dat die Britse regering "with a little indulgence, could end this deplorable state of affairs." Dit sou raadsaam wees om die burgers op die gevegsfront deur 'n wydverspreide proklamasie drie weke tyd te gun om op een of ander manier oor te gee. Hulle het die volgende maniere aanbeveel:

⁷⁶ *Ibid.*, letter P. Groesbeek (chairman) Heidelberg to J,M, Vallentin District Commissioner Heidelberg, 19.12.1900, pp. 58-59.

- Die onherroeplike anneksasie van die twee Republieke deur Brittanje.
- Voordat daar tot strenger maatreëls oorgegaan word, moes die Britse regering inwillig om die vegtende burgers geleentheid te bied om oor te gee en so verdere verwoesting en vernieling te voorkom.
- Tot nou toe het die Britse regering die armes gevoed en versorg. Na vredesluiting sou dit nog vir 'n bepaalde tyd voortgesit word.
- Alle burgers wat tot op daardie stadium nog nie die wapens neergelê het nie, sou 'n geleentheid gebied word om binne drie weke oor te gee en die Eed van Getrouheid voor die naaste beskikbare Britse offisier af te lê. Daarna sou hulle ongehinderd na hulle plase kon vertrek of, indien hulle dit verkies het, kon hulle saam met hulle gesinne en vee die beskerming van die garnisoen geniet totdat vrede en orde herstel is. Gesinne wat weggestuur is, sou vergunning ontvang om so gou moontlik terug te keer of toegelaat word om met hulle families te verenig.
- Burgers wat reeds die wapen neergelê het, maar later deur vegtende burgers verplig is om weer te gaan veg, sou nie van die voorregte uitgesluit word wat die ander wapenneerlêers geniet nie.
- Rebelle wat uit ander Britse kolonies afkomstig was of nie oor burgerskap beskik het nie, sou dieselfde voorregte geniet.
- Persoonlike vryheid en behoud van eiendom.

As bogenoemde aanbevelings in oënskou geneem word, is dit duidelik dat humanitêre oorwegings en toegeeflikheid, eerder as verdere verdeeldheid, die grondslag vir oorgawe aan Brittanje gevorm het. Ten opsigte van kriminele dade het die vergadering dit ter afsluiting onomwonde soos volg gestel: "Her Majesty's

Government only reserves the right to punish such persons as have, according to the civil laws, committed other criminal acts.”⁷⁷

Onder leiding van sir Joseph Chamberlain, sekretaris van kolonies, is daar sedert Desember 1900 gepoog om die staking van vyandelikhede op ‘n meer doelgerigte wyse te bereik. Op 7 Desember het Chamberlain aan Milner opdrag gegee om in medewerking met Kitchener die strydende Boere te oorreed om hul wapens neer te lê en hulle met die verpletterende uitslag te versoen. Om die gewenste uitwerking te verkry, het Chamberlain ‘n proklamasie in albei tale, wat wyd versprei moes word, voorgestel. Hieruit moes dit blyk dat die anneksasie van die Republieke in die naam van koningin Victoria onherroeplik was en dat daar geen ander bedoeling was as om die inwoners op ‘n billike en grootmoedige wyse te behandel nie. Die verspreiding van hierdie proklamasie was vir Chamberlain van groot belang en gevolglik het hy op 10 Desember voorgestel dat invloedryke vredemakers hierdie proklamasie na die Boere in die veld moes neem.⁷⁸

Milner het getwyfel of vredemakers die gewenste uitwerking op die Boere sou hê, maar hy het nietemin Chamberlain se voorstelle aan Kitchener gestuur. Nadat Kitchener op 21 Desember 1900 ‘n vergadering van wapenneerlêers in Pretoria toegesprek het, het ‘n sentrale vredeskomitee tot stand gekom. Hieroor het hy soos volg aan Milner berig: “I have formed a Burgher Peace Committee here, consisting of influential surrendered burghers. They are sending delegates to each Commando to induce Boers in the field to come and do away with the present misrepresentations of Boer leaders.”⁷⁹

⁷⁷ *Ibid.*, p. 59.

⁷⁸ A. Grundlingh, *Die “hendsoppers” en “joiners”*, p. 109.

⁷⁹ *Ibid.*, pp. 109, 111; TAB, War Office, FK 1788, 079/4995, Enclosure 1 in No., telegram 117, Lord Kitchener, Pretoria, to High Commissioner, 27.12.1900.

Die sentrale vredeskomitee het aanvanklik uit vyf lede bestaan met Karl Rood, 'n sakeman uit Pretoria, as voorsitter. Rood sou as voorsitter optree totdat H.P.F. Jansen van Rensburg, wat volgens Milner aanvanklik nie gretig was om dit te doen nie, in Januarie 1901 by hom oorgeneem het.⁸⁰ Met Van Rensburg aan die stuur het hierdie komitee uit dertien gekoöpteerde lede bestaan van wie drie uit Heidelberg afkomstig was, naamlik Van Rensburg self, B.C. Bezuidenhout en F. Wepener.⁸¹ Terselfdertyd is daar ook plaaslike komitees in ses Transvaalse dorpe in die lewe geroep. Op Heidelberg het daar nie so 'n komitee tot stand gekom nie, alhoewel daar tog 'n beweging vir vrede onder leiding van vk. Philip Groesbeek was.⁸²

Die onderskeie plaaslike komitees het aan die werk gespring, maar teen die einde van Januarie 1901 het dit gelyk asof hulle 'n verlore stryd gevoer het. Op 28 Januarie het Van Rensburg vir Maxwell in Pretoria soos volg van hulle vordering in kennis gestel: "I regret to say up to now no good results are apparent from the labours of the different local committees, consequently my committee decided to place itself in direct communication with the burger leaders at the front, as per our resolution dated 15th January 1901 and approved by you and the Commander in Chief." Met dié doel voor oë het die sentrale komitee op 24 Januarie 'n brief aan die Kommandant-generaal en sy offisiere geskryf wat hulle aan Maxwell in Pretoria voorgelê het. 'n Afvaardiging van vyf lede is aangewys, onder andere Van Rensburg en Bezuidenhout, om met die genoemde persone in

⁸⁰ A. Grundlingh, *Die "hendsoppers" en "joiners"*, p. 111; TAB, War Office, FK 1788, 079/4995, enclosure 2 in no., telegram S. 19, High Commissioner to Lord Kitchener, Pretoria, 29.12.1900.

⁸¹ TAB, MGP, volume 67, 1271/02, letter H.P.F. Jansen van Rensburg to Military Governor Pretoria, 28.01.1901, p. 46.

⁸² A. Grundlingh, *Die "hendsoppers" en "joiners"*, p. 112.

gesprek te tree. Ter afsluiting het Van Rensburg die vertrouwe uitgespreek dat, ter wille van vrede, “the interview asked for may take place.”⁸³

Ter inleiding het die sentrale vredeskomitee hulle oogmerke in die brief uiteengesit. Hulle “enige doel [was] de bevordering van vrede en de welvaart van het Land, wenschen met alle ernst onze medeburgers nog in het veld vechtende te ontmoeten ten einde te bespreken en uit te leggen.” As motivering vir so ‘n gesprek het hulle na sekere aspekte verwys wat hulle na aan die hart gelê het. Eerstens was daar die omstandighede waaronder duisende van hulle broers as krygsgevangenes in verafgeleë lande verkeer het. Tweedens sou faktore soos die daaglikse verarming van die land en die lewe wat toenemend ondraaglik word, veroorsaak dat dit jare sou duur voordat die landbou, handel en nywerheid tot die vooroorlogse peil herstel kon word. Derdens was daar die lyding van honderde daklose vroue en kinders wat in onbeskryflike ellende verkeer het. Met die feite tot hulle beskikking, het hulle op Botha en sy offisiere ‘n beroep gedoen om in belang van vrede aan die gesprek deel te neem.⁸⁴

Botha het ‘n week later op hierdie skrywe reageer en dit aan Van Rensburg gestel dat dit hom “verbaasd zulk eene onbeschaamheid van u te zien na uw Land en Volk verraden te hebben.” So ‘n veragtelike optrede het dit vir hom onmoontlik gemaak om “met verraders en ik kan zeggen moordenaars van hun volk te onderhandelen ...”⁸⁵ In die lig daarvan dat albei van hulle lede van die

⁸³ TAB, MGP, volume 67, 1271/02, letter H.P.F. Jansen van Rensburg to Military Governor Pretoria, 28.01.1901, pp. 45-47.

⁸⁴ TAB, Prellerversameling, A787, 21, Anglo-Boereoorlog 1899-1902, genl. H.A. Alberts, uitgaande stukke, verklarings, oorlogsberigte diverse, 1900-1902, brief sentrale vredeskomitee aan Kommandant-generaal, 24.01.1901.

⁸⁵ TAB, Prellerversameling, A787, 20, genl. H.A. Alberts, inkomende stukke, brief Kommandant-generaal Ermelo aan H.P.F. Jansen van Rensburg en andere, 01.02.1901.

Eerste Volksraad was toe die oorlog uitbreek het, was Botha se antwoord aan Van Rensburg eintlik persoonlik van aard. Van Rensburg se optrede moes Botha diep geskok het. Waarskynlik het Botha op hierdie tydstip dit nie raadsaam geag om die sentrale vredeskomitee te woord te staan nie, aangesien sulke besluite eers deur die militêre hoofleierskap geneem moes word.

Die sentrale vredeskomitee was hoegenaamd nie met hierdie antwoord van Botha gediend nie. Hulle wou op 27 Februarie 1901 'n brief aan hom rig, maar Maxwell in Pretoria het anders besluit omdat Kitchener en Botha op 28 Februarie 1901 by Middelburg samesprekings gevoer het. Dit sou dus onvanpas wees om op daardie tydstip so 'n brief te stuur.⁸⁶

Die Britse militêre owerhede op Heidelberg het, benewens hulle pogings om die oorlog te help beëindig, ook probeer om die dorp en sy inwoners teen die Boerekommando's se aanvalle te beskerm. Vallentin veral het in daardie opsig die leiding geneem deur 'n soort van korps op die tuisfront te organiseer waarvan die pligte hoofsaaklik verdedigend van aard sou wees. Reeds op 14 November 1900 het hy 'n vergadering van Britte (Britishers) byeengeroep om die vorming van so 'n vrywilligerskorps te oorweeg. Lord Roberts het toestemming daarvoor verleen en Vallentin gemagtig om 'n skrywe aan die stafhoof in Johannesburg te rig waarin goedkeuring daarvoor en vir die uitreiking van wapens aangevra word. Terselfdertyd het hy die stafhoof versoek om onmiddellik aanvullende voorrade, soos onder andere vyftig bandeliers en tien kiste kleingeweerammunisie, te bestel. Daar was soveel entoesiasme dat 42 Britte die middag reeds die Eed van Getrouheid afgelê het. Op 15 November het 'n verdere vergadering plaasgevind waar die doelwit vir die vorming van so 'n korps soos volg geformuleer is: "... to form a distinct unit for the defence of the town Heidelberg and to enable

⁸⁶ A. Grundlingh, *Die "hendsoppers" en "joiners"*, pp. 125, 159-160 voetnoot 108.

individual members to volunteer outside the town.” Intussen sou Vallentin as bevelvoerder optree.⁸⁷

Vallentin het Roberts op 16 November 1900 verseker dat nie een van die persone wat die eed afgelê het, vir die Boere geveg het nie. Hy het die dienste van oudburgers van die hand gewys. Alhoewel sommige tog hulle dienste aangebied het, het hy teenoor Roberts erken dat hy hulle ten volle vertrou. Daarom sou hy Roberts se voorstel aan ‘n algemene vergadering voorlê, omdat hy daarvan oortuig was dat hulle tot hierdie voorwaardes sou instem. Daarby was Vallentin ook van voorneme om wapens wat nie in gebruik is nie, in ‘n kamer op die dorp onder militêre bewaking te hou en die uitslag van die vergadering aan Roberts te telegrafeer.⁸⁸ Die volgende dag het Vallentin aan Roberts getelegrafeer dat 31 persone sy (Roberts) voorstel onderskryf het en dat die res sonder twyfel sou volg. Om hulle erns te kenne te gee, het die vergadering ‘n verklaring opgestel wat soos volg gelui het: “We hereby acknowledge that if we ever proved to have behaved in a treacherous manner (teenoor die Britse owerhede) we are liable, in addition to the death penalty, to have our farms and other property confiscated.” Terselfdertyd het Vallentin Roberts in kennis gestel dat hy die volgende dag ‘n vergadering op Nigel sou hou met die oog op die vorming van ‘n korps daar ook.⁸⁹ Hierdie vergadering is deur heelparty entoesiastiese Britse inwoners bygewoon. Vallentin kon aan Roberts rapporteer

⁸⁷ TAB, Lord Roberts Papers, (manuscripts) operation telegrams, volume 58, November 1900, telegram S540 H1258, District Commissioner Heidelberg to Chief of Staff Johannesburg, 16.11.1900.

⁸⁸ *Ibid.*, telegram C6369, District Commissioner Heidelberg to Lord Roberts Government House Johannesburg, 16.11.1900.

⁸⁹ *Ibid.*, telegram S545, C6376, District Commissioner Heidelberg to Lord Roberts Military Governor’s House Johannesburg, 17.11.1900.

dat “32 subscribed to the oath of allegiance and conditions proposed by your Lordship.”⁹⁰

Roberts het op 19 November 1900 aan Vallentin se herhaalde versoeke om wapens gehoor gegee deur so ‘n uitreiking aan die “Vallentin’s Heidelberg Volunteers”, soos hulle voortaan bekend sou staan, te magtig. Roberts het beoog om op 29 November ‘n besoek aan die dorp te bring en hy het versoek om die Volunteers dan toe te spreek. Aangesien 29 November 1900 Roberts se laaste dag as opperbevelhebber van die Britse magte in Suid-Afrika was, is dit te betwyfel of Roberts ‘n besoek aan Heidelberg gebring het. Die hoofsaak van hierdie dorpswag (town guard) sou die beskerming van die dorp teen aanvalle van die Boere wees. Vir dié doel moes hulle in die buitewyke van die dorp stelling inneem om die militêre owerhede vroegtydig van kommando’s se teenwoordigheid in kennis te stel. Dit kan aanvaar word dat die patrioties gesinde Heidelbergers spottend na hierdie groep van nie meer as 200 nie as die “Witkoppe” verwys het, omdat hulle wit bande om hulle hoedens gedra het. Die aantal verliese wat die Volunteers in die eerste ses maande van hul bestaan gely het, was gering, naamlik een gesneuwel en drie gewond. Vallentin was self een van die gewondes.⁹¹

Die Britse militêre owerheid het onmiddellik na die besetting van Heidelberg ook die regspleging beheer. Soos reeds aangedui, het Vallentin aan Wepener die geleentheid gebied om sy werksaamhede as landdros voort te sit. Die eise wat Wepener gestel het, was vir Vallentin onaanvaarbaar en gevolglik het Wepener nie weer sy dienste as landdros hervat nie. Die gereg het tog sy loop geneem en oor sake soos die moordsaak teen Martha Lehman, saak 165, wat reeds voor die

⁹⁰ *Ibid.*, telegram District Commissioner Heidelberg to Lord Roberts Military Governor’s House Johannesburg, 18.11.1900.

⁹¹ A. Grundlingh *Die “hendsoppers” en “joiners”*, pp. 205-206; Ian Uys, *Heidelbergers of the Boer War*, pp. 154-155.

besetting op die rol geplaas is, het resident-magistraat R.A. Poore in September 1900 uitspraak gelewer. Lehmann, wat haar eggenoot vermoor het, is op 10 September skuldig bevind en ter dood veroordeel. Poore het burgers, wat die Eed van Neutraliteit verbreek het, ook verhoor, soos ook die geval van Hans Britz, saak 226, wat op 8 Oktober tot 'n boete van £50 of gevangenisstraf van sewe maande hardepad gevonniss is. Sels ten opsigte van onwettige drankhandel het Poore nie geskroom om die wet streng toe te pas nie. Hy het August Sauer, saak 252, op 22 Oktober tot 'n boete van £300 of gevangenisstraf van twee jaar hardepad gevonniss.⁹² Ten opsigte van ongewenste persone soos Samuel Nathanson en sy seuns het Vallentin nie gehuiwer om 'n hofbevel te verkry en hulle te deporteer nie. Vallentin beskryf Nathanson aan die Political Secretary in Pretoria as "immensely rich and known all over Johannesburg and Heidelberg as the liquor king. I have as yet no charge against him but in the course of issuing liquor licences. Resolved to refuse his licence and thought it a good opportunity to rid South Africa of him." Nadat Vallentin op 21 Augustus deur die Political Secretary beveel is om Nathanson na Durban te stuur, het Nathanson op 23 Augustus opdrag ontvang om Heidelberg teen 31 Augustus te verlaat.⁹³

Alhoewel die Heidelbergse militêre owerhede aan die begin van 1901 ten volle in beheer van Heidelberg en die distrik gestaan het, het die Boere hulle teen April verplig om hulle houvas op die burgerlike bevolking te verstewig. Die aktiewe Boerekommando's langs die Natalse spoorlyn het informante op verskeie dorpe gehad wat hulle gereeld van belangrike Britse militêre inligting voorsien het. So 'n spioenasienetwerk het ook op Heidelberg bestaan totdat dit die Britse militêre owerhede geluk het om dit toevallig oop te krap. 'n Swart bode het 'n boodskap

⁹² TAB, Heidelbergargief, LHB, Criminal Records Heidelberg, 1/1/1.

⁹³ *Ibid.*, telegram District Commissioner Heidelberg to Political Secretary, 11.08.1900; telegram District Commissioner J. Vallentin to Mr. Samuel Nathanson Heidelberg, 23.08.1900; TAB, PSY 57, diary J.M. Vallentin, 23.08.1900, p. 154.

van die samesweerders ontvang om aan die naaste Boerekommandant te oorhandig. In plaas daarvan het hy dit aan die Britse polisie op die dorp oorhandig. Die ondersoek wat gevolg het, het getoon dat vyf persone, waaronder die stasiemeester, gewoonlik inligting versamel het, indrukke uitgeruil en hulle waarnemings daarna aan die kommando's deurgestuur het. Verdere ondersoek het dokumente met volle besonderhede oor Britse verskansings wat ter wille van die verdediging van die dorp opgerig is, die garnisoen en die aard van die buiteposte aan die lig gebring. Hierdie vyf persone is gearresteer, alhoewel die vermoede bestaan het dat daar ook ander, nie-geïdentifiseerde samesweerders was. Die Engelssprekendes op Heidelberg, of die "Uitlanders" soos H.W. Wilson hulle beskryf, was goed met die Boere bekend. Hierdie groep het die militêre owerhede sedert hulle aankoms op die dorp gewaarsku teen die gevaar van "employing burghers in any position of trust, but their warnings had been disregarded."⁹⁴

Die Britse militêre owerhede het binne 'n kort tydjie beheer oor die Heidelbergse burgerlike bevolking verkry. Volgens *The Heidelberg News* wat na twee jaar se stilswye weer op 1 November 1901 verskyn het, was daar onder die inwoners "general satisfaction with the methods now in vogue."⁹⁵

⁹⁴ H.W. Wilson, *After Pretoria: the guerrilla war, IV*, pp. 467-468.

⁹⁵ *The Heidelberg News*, "The New Order", 01.11.1901.